

Marcin Kałduński

Immunitet państwa w prawie międzynarodowym w kontekście zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości¹

State immunity in international law in the context of war crimes and crimes against humanity (BAS-678/18): State immunity is based on the principle of sovereign equality of all states which is one of the main principles of international legal order. Predominant jurisprudence of national courts as well as international courts and tribunals follows the position that in case when a claim is submitted in a court in the forum-state due to war crimes and crimes against humanity, a foreign state possesses state immunity which excludes jurisdiction of national courts. There is a strong tendency in international law to limit state immunity and exclude from its scope claims concerning the aforementioned crimes, in case they were committed on the forum-state's territory). However the International Court of Justice assumed that the immunity is of a procedural nature and it has to be evaluated in each case on the day of adjudication. Hence, in future cases relating to war crimes and crimes against humanity may be considered in forum-state's courts.

Keywords: immunity, state, international law, war, crimes against humanity

Słowa kluczowe: immunitet, państwo, prawo międzynarodowe, wojna, zbrodnie przeciwko ludzkości

Doktor hab. nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Międzynarodowego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; mmk@post.pl.

1. Jedną z podstawowych zasad prawa międzynarodowego jest zasada suwerennej równości państw. Stanowi ona normę zwyczajową odzwierciedloną w art. 2 ust. 1 Karty Narodów Zjednoczonych. Suwerenność państwowa to podstawowa idea regulatywna prawa międzynarodowego wyrażająca status państwa w tym prawie. Definiuje się ją jako ogólną i wyłączną kompetencję posiadaną *prima facie* na mocy prawa międzynarodowego przez każde państwo, w ramach której kształtuje ono i określa formy wykonywania funkcji państwowych w stosunkach

¹ Ekspertyza sporządzona 22 marca 2018 r. na zlecenie Biura Analiz Sejmowych; BAS 678/18.

wewnętrznych i zewnętrznych². Pogląd o równości państw był także wyrażany wcześniej. Jak pisał E. de Vattel: [s]koro ludzie są z natury równi, a ich prawa i obowiązki jako również z natury wynikające są te same, przeto i narody z ludzi złożone (...) są z natury równe i mają te same obowiązki i prawa. Potęga jednych, słabość innych nie czynią pod tym względem żadnej różnicy. Karzeł jest równie dobrze człowiekiem jak olbrzym; mała republika jest nie mniej udziałnym państwem jak potężne królestwo. Ta równość sprawia z konieczności, że co wolno jednemu narodowi, wolno też każdemu innemu, a co nie dozwolone jednemu, nie dozwolone jest także innym. Naród decyduje swobodnie o swoim postępowaniu, o ile nie narusza praw doskonałych innego narodu, o ile jest związany tylko powinnością wewnętrzną, nie mając żadnego zobowiązania zewnętrznego i doskonałego³.

Zasadę suwerennej równości państw powołuje się jako podstawę immunitetu państwa. Oprócz niej wymienia się także niezależność, równość lub godność państwa, zgodę państwa forum, kurtuazję międzynarodową, jak również wzajemność lub względy polityki zagranicznej⁴. Wszystkie te podstawy są odzwierciedlone w sentencji *par in parem non habet imperium (iudicium)*, zgodnie z którą żadne państwo nie ma prawa do sprawowania władztwa nad innym suwerennym państwem, a suwerenne państwo nie może być sądzone przez wymiar sprawiedliwości innego państwa, chyba że dobrowolnie podda się jurysdykcji sądu innego państwa, godząc się tym samym na ograniczenie swej władzy jurysdykcyjnej. W przypadku próby postawienia państwa przed sądem obcego państwa ma ono na podstawie powszechnego prawa międzynarodowego prawo do skorzystania z ochrony immunitetu państwa i udarem-

² R. Kwiecień, *Wprowadzenie. Prawo międzynarodowe jako system prawa (przeгляд zagadnień badawczych i koncepcja badań)* [w:] *Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, red. R. Kwiecień, Lublin 2015, s. 40.

³ E. de Vattel, *Prawo narodów czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i spraw narodów i monarchów*, t. 1, Warszawa 1958, s. 63.

⁴ W literaturze zagranicznej m.in. J. Crawford, *International Law and Foreign Sovereigns: Distinguishing Immune Transactions*, „British Yearbook of International Law” 1984, t. 54, s. 85–88; L. McGregor, *Torture and State Immunity: Deflecting Impunity, Distorting Sovereignty*, „European Journal of International Law” 2008, t. 18, nr 5, s. 912, 918; H. Lauterpacht, *The Problem of Jurisdictional Immunities of Foreign States*, „British Yearbook of International Law” 1951, t. 28, s. 221–232. W literaturze polskiej m.in. M. Kałduński, *Immunitet państwa a systemowy charakter prawa międzynarodowego* [w:] *Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, red. R. Kwiecień, Lublin 2015, s. 268. Szerzej zob. „Yearbook of the International Law Commission” 1980, vol. II, cz. 2, s. 156, par. 55; H. Damian, *Staatenimmunität und Gerichtszwang*, Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo 1985, s. 14–15; H. Fox, *The Law of the State Immunity*, Oxford 2008, s. 55–61; *Oppenheim’s International Law*, red. R. Jennings, A. Watts, t. I, Oxford 1996, s. 341–342; X. Yang, *State Immunity in International Law*, Cambridge, s. 46–51, 55, wraz z cytowanym orzecnictwem i literaturą przedmiotu.

nienia postępowania sądowego prowadzonego przeciwko niemu przed sądem zagranicznym.

Najczęściej powoływaną podstawą dla immunitetu państwa jest zasada suwerennej równości państw. W sprawie *Jurisdictional Immunities of the State* Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (MTS) stwierdził, że: *reguła immunitetu państwa zajmuje istotne miejsce w prawie międzynarodowym i stosunkach międzynarodowych. Wywodzi się ona z zasady suwerennej równości państw, która – jak jasno stanowi art. 2 ust. 1 Karty Narodów Zjednoczonych – jest jedną z podstawowych zasad międzynarodowego porządku prawnego. Zasadę tę należy ujmować razem z zasadą, że każde państwo sprawuje suwerenność nad swoim terytorium oraz że z tej suwerenności wynika jurysdykcja państwa nad zdarzeniami i osobami w obrębie terytorium. Wyjątki od immunitetu państwa stanowią odstępstwo od zasady suwerennej równości. Immunitet może stanowić odstępstwo od zasady suwerenności terytorialnej i wynikającej z niej jurysdykcji*⁵.

Na obecnym etapie rozwoju prawa międzynarodowego przyjmuje się, że prawo o immunitacie państwa to zespół norm międzynarodowego prawa zwyczajowego, zgodnie z którym działalność państwa *de iure imperii* nie może zasadniczo podlegać regulacji lub badaniu przez organy państwa obcego. Państwo nie może być również wzywane przed organy innego państwa w sprawach dotyczących swojej działalności władczej⁶. Immunitet państwa dzieli się na immunitet jurysdykcyjny i egzekucyjny (przedmiotem oceny w niniejszej ekspertyzie jest – jak uprzednio podkreślono – wyłącznie immunitet jurysdykcyjny). A zatem istota immunitetu państwa sprowadza się do tego, że samo państwo i jego organy nie mogą być pozywane przed sądy innego państwa, a własność państwa korzysta ze specjalnej ochrony, nie podlegając zajęciu, konfiskacie, egzekucji itp. Immunitet stanowi więc podstawę prawnomiędzynarodową zwolnienia obcego państwa spod jurysdykcji cywilnej i egzekucyjnej państwa forum, a jego realizacja odbywa się w trakcie postępowania cywilnego, zgodnie z prawem procesowym państwa forum (*lex fori processualis*). Immunitet państwa jest zarówno instytucją prawa międzynarodowego publicznego, jak też instytucją prawa wewnętrznego stosowaną w praktyce przez sądy krajowe.

W przeszłości w prawie międzynarodowym obowiązywała doktryna absolutnego immunitetu państwa, która ukształtowała się już w początkach XIX wieku, a której najbardziej znanym przykładem jest orzeczenie Sądu Najwyższego USA z 24 lutego 1812 r. w sprawie okrętu „The Schooner Exchange”. Sędzia Marshall orzekł wówczas, że wprawdzie państwu przysługuje wyłączna i absolutna jurysdykcja na własnym terytorium, jednakże nie obejmuje ona obcych suwerenów.

⁵ *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, wyrok z 3 lutego 2012 r., ICJ Reports 2012, par. 57. Zob. W. Czapliński, A. Wyrozumka, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014, s. 300–323.

⁶ M. Kałduński, *Immunitet*, *op. cit.*, s. 265.

Innym ważnym dla kształtowania się tej doktryny orzeczeniem był kasus statku „Parlement Belge” z 1879 r.⁷ Pod pojęciem absolutnego immunitetu państwa należy rozumieć pełny immunitet państwa, zgodnie z którym państwo korzysta z niego, niezależnie od działalności, jaką prowadzi na terytorium innego państwa, łącznie z handlową. Doktryna ta nie przewidywała wyjątków. Jednak już pod koniec XIX wieku w praktyce niektórych państw (Belgia, Włochy) pojawia się doktryna ograniczonego immunitetu państwa. Rozpowszechnienie się tej doktryny związane było ze wzrostem zaangażowania państwa w sferze gospodarczej. Zgodnie z nią państwa korzystają z immunitetu tylko wtedy, gdy prowadzą działalność oficjalną (urzędową) w ramach wykonywanej swojej publicznej (suwerennej) władzy, a podejmując działania o charakterze cywilnoprawnym, ponoszą konsekwencje tego w takim samym zakresie jak każda osoba fizyczna, będąca stroną transakcji handlowej i dlatego powinno być poddane, w tym zakresie, pełnej kontroli sądowej na tych samych zasadach jak pozostałe podmioty prywatnoprawne. Doktryna ograniczonego immunitetu państwa bazuje na podziale działań (aktów) państwa na publicznoprawne (władcze), czyli *acta iure imperii*, i cywilnoprawne, czyli *acta iure gestionis*. Doktryna ograniczonego immunitetu państwa przyjęła jako wyłączne kryterium klasyfikacji aktów państwa, nie ich motywację lub cel, lecz charakter danego aktu. Uznała ona za działanie o charakterze *iure imperii* tylko taki akt, który państwo podejmuje w wykonaniu swoich uprawnień władczych, a więc takich, których nie może dokonywać podmiot prawa prywatnego⁸.

2. Jakie są źródła immunitetu państwa? Immunitet państwa to przede wszystkim zwyczajowe prawo międzynarodowe. Przy jego ustaleniu pod uwagę bierze się również ustawy krajowe oraz praktykę sądową państw. Obecnie marginalne znaczenie mają traktaty. Jediną obowiązującą umową międzynarodową regulującą w sposób kompleksowy problematykę immunitetu państwa spraw jest Europejska konwencja o immunitecie państwa, przyjęta w dniu 16 maja 1972 r. w Bazylei (dalej: konwencja bazylejska). Konwencja ta została przygotowana pod auspicjami Rady Europy i weszła w życie dnia 11 czerwca 1976 r. Jej stronami są obecnie Austria, Belgia, Cypr, Holandia, Luksemburg, Niemcy, Szwajcaria i Wielka Brytania. Dotyczy ona spraw cywilnych, których stronami są jednostka i państwo, z wyłączeniem spraw dotyczących szkód wyrządzonych energią jądrową, ceł, podatków i kar pieniężnych oraz ubezpieczeń społecznych. Natomiast Konwencja ONZ o immunitetach jurysdykcyjnych państw i ich własności przyjęta na 65. Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ (rez. A/59/38 z 2 grudnia 2004 r., dalej: konwencja ONZ) nie weszła jeszcze w życie (dalej: konwencja

⁷ *The Parlement Belge*, (1879–1890), Zjednoczone Królestwo, Sąd Apelacyjny, 5 Prob. Div. 197.

⁸ Zob. A. Wyrozumska, *Polskie sądy wobec immunitetu państwa obcego*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 3, s. 24; S. Janczarek, *Immunitet jurysdykcyjny państwa a bezwzględnie obowiązujące normy prawa międzynarodowego*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 12, s. 58–59.

ONZ). Konwencję podpisało 35 państw, jednakże do stycznia 2018 r. ratyfikowało ją 21 państw (Arabia Saudyjska, Austria, Czechy, Finlandia, Francja, Hiszpania, Irak, Iran, Japonia, Kazachstan, Liban, Liechtenstein, Łotwa, Meksyk, Norwegia, Portugalia, Rumunia, Słowacja, Szwajcaria, Szwecja i Włochy). Podobnie państwa, w których przyjęto odrębne regulacje ustawowe w dziedzinie immunitetu państwa, należą do mniejszości. Są to głównie państwa *common law* (USA – 1976, Zjednoczone Królestwo – 1978, Singapur – 1979, Pakistan – 1981, Republika Południowej Afryki – 1981, Kanada – 1982, Australia – 1985) oraz Argentyna – 1995 i Japonia – 2009. Zarówno wymienione konwencje wielostronne, jak i akty wewnętrzne wspomnianych państw, stoją konsekwentnie na gruncie ograniczonego immunitetu państwa. Konwencja ONZ potwierdza w preambule, że: *immunitety jurysdykcyjne państwa i ich własności są powszechnie przyjęte jako zasada międzynarodowego prawa zwyczajowego*, a później dodaje, że normy tego prawa: *nadal obowiązują w sprawach nieuregulowanych postanowieniami Konwencji*. Należy zwrócić uwagę, że Rzeczpospolita Polska nie jest stroną żadnej z wymienionych umów wielostronnych i dlatego w zakresie immunitetu państwa Rzeczpospolitą Polską wiąże międzynarodowe prawo zwyczajowe.

3. Współcześnie można zauważyć dążenia w doktrynie i orzecznictwie do ograniczenia immunitetu jurysdykcyjnego państwa w przypadku, gdy dotyczy to tzw. poważnych naruszeń praw człowieka (*serious human rights abuses*) oraz międzynarodowego prawa humanitarnego. Zadaje się mianowicie pytanie o to, czy immunitet państwa we współczesnym prawie międzynarodowym nie pozostaje w sprzeczności z innymi normami tego prawa, a w szczególności z podstawowymi prawami człowieka (m.in. zakaz tortur, prawo do sądu) i podstawowymi normami międzynarodowego prawa humanitarnego (m.in. reguły zakazujące dokonywania zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości), w skład których wchodzi norma uważane niekiedy za normy peremptoryjne. Kwestia ta ma zasadnicze znaczenie dla tematów objętych ekspertyzą. W celu zapewnienia przejrzystości wypowiedzi zostanie podzielona na trzy części poświęcone:

- przytoczeniu najistotniejszych orzeczeń sądów i trybunałów międzynarodowych i krajowych w ujęciu chronologicznym wraz z syntetycznym omówieniem stanu faktycznego i analizą prawną,
- podaniu argumentów na rzecz utrzymania immunitetu,
- podaniu argumentów na rzecz braku immunitetu.

3.1. W ekspertyzie nie sposób odnieść się do wszystkich orzeczeń i poglądów doktrynalnych dotyczących immunitetu państwa i praw człowieka. Dlatego omówione zostaną najważniejsze sprawy, które są szeroko analizowane w cytowanej literaturze przedmiotu. Dyskusję o immunitecie państwa na gruncie naruszeń praw człowieka można datować od czasów powojennych. W tym kontekście cytuje się przede wszystkim orzeczenia sądów zachodnich, a zwłaszcza amerykańskich. Proces kontestacji immunitetu na gruncie poważnych naru-

szeń praw człowieka można rozpocząć od sprawy *Pinocheta* (ewentualnie od listu Tate'a i późniejszego orzecznictwa sądów amerykańskich), która stała się punktem zwrotnym w badaniu immunitetu państwa oraz orzecznictwie sądów zachodnich⁹. Od tego momentu zaczęto szczególnie rozważać w niektórych sprawach zagadnienie immunitetu przez pryzmat norm *ius cogens*, podstawowych praw człowieka oraz międzynarodowego prawa humanitarnego.

Sprawa *Pinocheta* stanowiła wyłom w (dotychczasowym) rozumieniu immunitetu oraz czynności władczych i oficjalnych państwa¹⁰ (*official acts*). Rzekome czyny przestępcze będące przedmiotem ścigania były dokonane w toku pełnienia przez A. Pinocheta funkcji głowy państwa. Do 1999 r. przyjmowano, że immunitet byłej głowy państwa nie obejmuje sytuacji, w których chodzi o działalność prywatną, działalność w okresie poza sprawowaniem funkcji głowy państwa oraz w sytuacjach, kiedy państwo zrzekło się immunitetu¹¹. Tymczasem w omawianej sprawie poszczególni lordowie doszli do wniosku, że immunitetu można się również zrzec *sub silentio* (dorozumianie), gdy zarzucany czyn jest sprzeczny z normą *ius cogens*, lub przyjmując, że dokonanie przestępstwa międzynarodowego nie może uchodzić za oficjalną funkcję państwa, a zatem nie może to też stanowić oficjalnego aktu wykonywanego w ramach funkcji głowy państwa. W taki sposób osiągnięto wniosek, że w przypadku oficjalnych funkcji państwa nastąpiło zrzeczenie lub działalność sprzeczna z prawem międzynarodowym była działalnością *de iure gestionis* (utrata suwerennego immunitetu w sytuacji naruszenia norm peremptoryjnych została wcześniej opracowana przez doktrynę). Stanowi to nadużycie suwerenności (tzw. koncepcja „obezwładnienia” immunitetu państwa wskutek postępowania państwa w sposób oczywiście sprzeczny z prawem międzynarodowym)¹². Prawo międzynarodowe nie może przewidywać immu-

⁹ Zastrzec należy, że sprawa *Pinocheta* dotyczyła immunitetu funkcjonariusza państwa, zob. *R v. Bow Street Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Pinochet Ugarte (Amnesty International Intervening) (No 1)*, 25 listopada 1998 r., 119 ILR 49; *R v. Bow Street Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Pinochet Ugarte (Amnesty International Intervening) (No 2)*, 17 grudnia 1998 r., ILR, t. 119, s. 111; *R v. Bow Street Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Pinochet Ugarte (Amnesty International Intervening) (No 3)*, 24 marca 1999 r., ILR, t. 119, s. 135.

¹⁰ Szerzej zob. M. Kałduński, *Immunitet państwa. Nowe tendencje i wyzwania* [w:] *Ewolucja immunitetów mających swoje źródło w prawie międzynarodowym*, red. I. Skomerska-Muchowska, Łódź 2014, s. 26–35.

¹¹ Między innymi w traktacie, np. art. 27 ust. 2 Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego z 17 lipca 1998 r., Dz.U. 2003, nr 78, poz. 708.

¹² Zob. A. Bianchi, *Denying State Immunity to Violators of Human Rights*, „Austrian Journal of Public International Law” 1993–1994, t. 46, s. 195; J. Bröhmer, *State Immunity and the Violation of Human Rights*, The Hague 1997, s. 192; M. Karagiannakis, *State Immunity and Fundamental Human Rights*, „Leiden Journal of International Law” 1998, t. 11, s. 19; J. Kokott, *Mißbrauch und Verwirkung von Souveränitätsrechten bei*

nitetu w przypadku działań sprzecznych z podstawowymi prawami człowieka, ponieważ prowadzi to do bezkarności sprawcy, a w związku z tym immunitet nie może stanowić przeszkody do rozstrzygnięcia spraw, gdzie zarzuca się naruszenie podstawowych praw człowieka. Jak się wydaje, przeciwnie i krytycznie względem Izby Lordów wypowiedział się Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w sprawie *Arrest Warrant of 1 April 2000*¹³.

Stanowisko Izby Lordów można łączyć z jednym z wyjątków od immunitetu państwa, który nie został poruszony w sprawie *Pinocheta*. Od dość długiego czasu proponuje się szeroko ujmowany wyjątek od immunitetu, zgodnie z którym szkody na zdrowiu i ciele spowodowane przez państwo nie będą objęte immunitetem. Tak sformułowane odstępstwo można łączyć z tzw. *tort exception*. Co istotniejsze, rozważa się go w stosunku do postępowania *de iure gestionis* i *de iure imperii*, działań w czasie pokoju i konfliktu zbrojnego, w tym działań sił zbrojnych. Wyjątek taki wpisał do swojej rezolucji Instytut Prawa Międzynarodowego już w 1891 r. (*Projet de règlement international sur la compétence des tribunaux dans les procès contre les Etats, souverains ou chefs d'Etat étrangers*, art. 4 ust. 6). Znajduje się on również w art. 12 konwencji ONZ. Odwoływano się do niego szczególnie przed sądami amerykańskimi¹⁴.

W zakresie immunitetu państwa wypowiadał się Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC). Najważniejszym przypadkiem do 2012 r. jest sprawa *Al-Adsani v. The United Kingdom*¹⁵. Brytyjskie sądy stwierdziły immunitet Kuwejtu

---

gravierenden Völkerrechtsverstößen [w:] U. Beyerlin et al. red., *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung. Festschrift für Rudolf Bernhardt*, Berlin 1995, s. 135–152; M. Reimann, *A Human Rights Exception to Sovereign Immunity: Some Thoughts on Prinz v. Federal Republic of Germany*, „Michigan Journal of International Law” 1995, t. 16, s. 403.

¹³ Wyrok z 14 lutego 2002 r. w sprawie *Democratic Republic of the Congo v. Belgium*, I.C.J. Reports 2002, par. 61.

¹⁴ *Letelier v. Chile* (Sąd Okręgowy Kolumbii, wyrok z 11 marca 1980 r., Fed. Supp., t. 488, s. 665, ILR, t. 63, s. 388; Sąd Apelacyjny, 20 listopada 1984 r., 2. okręg, F. 2d, t. 748, s. 790, ILR, t. 79, s. 561); *Liu v. China* (Sąd Apelacyjny, 9. okręg, wyrok z 29 grudnia 1989 r., Fed. 2d, t. 892, s. 1419); *Frolovav. U.S.S.R.* (Sąd Apelacyjny, 7. okręg, wyrok z 1 maja 1985 r., Fed. 2d, t. 761, s. 370); *Von Dardel v. U.S.S.R.* (Sąd Okręgowy Kolumbii, wyrok z 15 października 1985 r., Fed. Supp., t. 623, s. 246); *Argentina v. Ameralda Hess Shipping* (Sąd Najwyższy, wyrok z 23 stycznia 1989 r., U.S., t. 488, s. 428, ILR, t. 81, s. 658.); *Nelson v. Saudi Arabia* (Sąd Apelacyjny, 11. okręg, wyrok z 21 lutego 1991 r., Fed. 2d, t. 923, s. 1528, ILR, t. 88, s. 189, zmieniony przez Sąd Najwyższy, wyrok z 23 marca 1993 r., US, t. 507, s. 349, ILR, t. 100, s. 544); *Siderman de Blake v. Argentina* (Sąd Apelacyjny, 11. okręg, wyrok z 22 maja 1992 r., Fed. 2d, t. 965, s. 688); *Hugo Prinz v. Germany* (Sąd Apelacyjny dla Okręgu Kolumbia, wyrok z 1 lipca 1994 r., F. 3d, t. 26, s. 1166, ILR, t. 103, s. 604).

¹⁵ Wyrok z 21 listopada 2001 r., skarga nr 35763/97 (w związku z *Al-Adsani v. The Government of Kuwait*, Zjednoczone Królestwo, Sąd Apelacyjny, wyrok z 15 marca 1996 r., ILR, t. 107, s. 536).

w stosunku do rzekomych aktów tortur na brytyjskich obywatelach dokonanych przez agentów rządu kuwejckiego. Trybunał strasburski w zakresie prawa do sądu oddalił skargę za ledwie jednym głosem (9:8). W sprawie skarżący wnosili o odszkodowanie za szkodę osobistą stanowiącą uznaną podstawę roszczenia, a w takim wypadku przyznanie immunitetu stanowiło przeszkodę proceduralną dla merytorycznego rozstrzygnięcia. Niemniej w opinii większości prawo dostępu do sądu może być poddane ograniczeniem, o ile te nie przekreślają istoty tego prawa. Ograniczenia te muszą nadto realizować legitymizowany cel i być proporcjonalne. Zdaniem ETPC przyznanie suwerennego immunitetu państwu w postępowaniu cywilnym realizuje taki legitymizowany cel polegający na przestrzeganiu prawa międzynarodowego w celu promowania kurtuazji i dobrych stosunków między państwami. W zakresie kryterium proporcjonalności konwencja ONZ powinna tak dalece jak to jest możliwe być interpretowana w zgodzie z innymi regułami prawa międzynarodowego, włączając w to normy dotyczące immunitetu państwa. Stąd środki podjęte przez państwo, a odzwierciedlające ogólnie uznane reguły prawa międzynarodowego, nie mogą w zasadzie być uznane jako nakładające nieproporcjonalne ograniczenie na prawo dostępu do sądu. Trybunał odniósł się również do zarzutu skarżącego, że zakaz tortur nabrał charakteru peremptoryjnego i ma pierwszeństwo przed prawem traktatowym i innymi regułami prawa międzynarodowego. Zakaz ten wyrażony w art. 3 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności ma charakter absolutny i stanowi normę *ius cogens*. Niemniej sprawa nie dotyczyła odpowiedzialności karnej jednostki, lecz immunitetu państwa w postępowaniu cywilnym, a według Trybunału nie ma silnych podstaw w dokumentach międzynarodowych, orzecznictwie i innych źródłach dla stwierdzenia, że w świetle prawa międzynarodowego państwo nie korzysta dalej z immunitetu w sprawach cywilnych w sądach innego państwa w przypadku zarzutu tortur. Wobec ETPC można skierować zastrzeżenie, że oceniał immunitet państwa przez pryzmat praw człowieka, a nie z perspektywy prawa międzynarodowego jako całości. Głosy krytyczne wyrażone w doktrynie podkreślały za to ograniczoną perspektywę problemu przyjętą przez Trybunał i nieuwzględnienie argumentów na rzecz pełnej efektywności prawa człowieka¹⁶.

¹⁶ Zob. I. Pingel-Lenuzza, *Droit d'accès aux tribunaux et exception d'immunité: la Cour de Strasbourg persiste*, „Revue générale de droit international public” 2002, t. 106, nr 4, s. 893; J.F. Flauss, *La compétence civile universelle devant la Cour européenne des droits de l'homme*, „Revue trimestrielle de droits de l'homme” 2003, t. 53, s. 159; C. Maierhöfer, *EGMR als Modernisierer des Völkerrechts?*, „Europäische Grundrechte-Zeitschrift” 2002, s. 391, 397; C. Tams, *Schwierigkeiten mit dem Jus Cogens*, „Archive des Völkerrechts” t. 40 (2002), s. 331; M. Rau, *After Pinochet: Foreign Sovereign Immunity in Respect of Serious Human Rights Violations – The Decision of the European Court of Human Rights in the Al-Adsani Case*, „German Law Journal” 2002, t. 3, nr 6.

Inaczej do podobnej sprawy podchodziły niektóre sądy krajowe. Ważnym potwierdzeniem tendencji na rzecz ograniczenia immunitetu były orzeczenia sądów greckich i włoskich. Grecki Sąd Najwyższy (Areios Pagos) w sprawie *Prefecture of Voiotia v. Federal Republic of Germany*¹⁷ odmówił przyznania ochrony państwu niemieckiemu wynikającej z immunitetu i zasądził od niego na rzecz potomków ofiar odszkodowanie. W odpowiedzi na działania partyzantki greckiej w czerwcu 1944 r. niemieckie siły zbrojne dokonały masakry w wiosce Distomo, mordując ponad 300 osób i całkowicie niszcząc osadę. Sąd Najwyższy stwierdził naruszenie peremptoryjnych norm prawa międzynarodowego, co prowadzi do dorozumianego zrzeczenia się immunitetu, a delikty stanowiące naruszenie norm *ius cogens* nie mogą stanowić aktów *de iure imperii*. Sąd oparł się w tym zakresie na art. 11 konwencji bazylejskiej i odpowiadającej mu normie międzynarodowego prawa zwyczajowego. Jedynym warunkiem zastosowania przez niego teźże normy jest to, by czyn miał miejsce na terytorium państwa forum oraz by osoba dokonująca tego czynu była obecna na terytorium tego państwa w momencie dokonania tego czynu. Sąd odwołał się również do krajowych ustaw o immunitacie państw, projektu Komisji Prawa Międzynarodowego (późniejsza konwencja ONZ) i rezolucji IPM z 1991 r. (*Contemporary Problems Concerning the Immunity of States in Relation to Questions of Jurisdiction and Enforcement*). Sąd przywołał również niektóre z cytowanych wyżej orzeczeń amerykańskich, aby ostatecznie stwierdzić, że immunitet nie przysługuje w przypadku deliktów popełnionych na terytorium państwa forum przez osoby obecne na tym terytorium, nawet jeśli akty te były aktami *de iure imperii*. Sąd uznał, że badane przez niego działania niemieckie mogły być dokonane w toku konfliktu zbrojnego, w obrębie którego przysługuje państwu sił zbrojnych immunitet. Niemniej przyjął, że okupacja wojenna wynikająca z konfliktu zbrojnego oraz art. 43 regulaminu praw i zwyczajów wojny lądowej¹⁸ nie powoduje zmiany suwerenności i zastosowania praw państw okupowanego, a przestępstwa dokonane przez organy państwa okupującego nadużywającego swojej suwerennej władzy nie są objęte immunitetem. Tak więc wśród przestępstw niechronionych immunitetem były te stanowiące represalia wobec konkretnej i ograniczonej liczby niewinnych i całkowicie niezaangażowanych osób za konkretne akty sabotażu przeprowadzone przez ugrupowania partyzanckie. Sąd rozważał charakter imperatywny zakazu dokonywania przestępstw na podstawie art. 46 regulaminu praw i zwyczajów wojny lądowej.

Wysiłki podjęte na rzecz wykonania wyroku ostatecznie nie powiodły się, ponieważ minister sprawiedliwości Grecji nie wyraził zgody na egzekucję wzglę-

¹⁷ Sprawa nr 11/2000, wyrok z 4 maja 2000 r., wyciąg opublikowany w „American Journal of International Law” 2001, t. 95 s. 198.

¹⁸ Załączony do IV konwencji haskiej z 18 października 1907 r., Dz.U. 1927, poz. 21, nr 161.

dem obcego państwa (art. 923 greckiego kodeksu postępowania cywilnego). Decyzja ta została podtrzymana przez Sąd Apelacyjny w Atenach w orzeczeniu z 14 września 2001 r. Skarżący poszukiwali ochrony przed ETPC i złożyli skargę, zarzucając naruszenie art. 6 ust. 1 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (prawo do sądu). Trybunał nie przychylił się do ich argumentów i oddalił skargę (*Kalogeropoulou v. Greece and Germany*, wyrok z 12 grudnia 2002 r.). Tym samym ETPC rozszerzył zakres immunitetu w porównaniu ze sprawą *Al-Adsani*, gdyż w jego obręb weszły również czyny dokonane na terytorium państwa forum. W 2003 r. niemiecki Federalny Trybunał Sprawiedliwości (*Bundesgerichtshof*) nie zezwolił na wykonanie wyroku greckiego Sądu Najwyższego, stwierdzając naruszenie prawa międzynarodowego¹⁹. Decyzję tę potwierdził Federalny Trybunał Konstytucyjny²⁰. W międzyczasie grecki Specjalny Sąd Najwyższy (*Anotato Eidiko Dikastirio*) w równoległym postępowaniu uchylił orzeczenie *Areios Pagos w sprawie Margellos and Others v. Federal Republic of Germany*²¹.

Dalszy ciąg spraw greckich miał miejsce we Włoszech. W dniu 6 listopada 2003 r. włoski Sąd Kasacyjny w sprawie *Ferrini v. Federal Republic of Germany*²² uznał, że Niemcy nie są uprawnione do ochrony wynikającej z immunitetu państwa za poważne naruszenia praw człowieka dokonane przez niemieckie siły okupacyjne w czasie II wojny światowej. Sąd szeroko odwołał się do prawa międzynarodowego, w tym koncepcji przestępstw (zbrodni) międzynarodowych, pierwszeństwa norm *ius cogens* oraz ścisłej analogii między immunitetem państwa i funkcjonalnym immunitetem urzędników państwowych (zastrzec w tym miejscu należy, że w prawie międzynarodowym państwo odpowiada za dokonanie czynu międzynarodowo bezprawnego (deliktu), a jednostka przestępstwa (zbrodni)²³. Sąd dokonał także badania i wyważenia wartości wyrażonych w podstawowych zasadach prawa międzynarodowego: suwerennej równości państwa oraz ochrony nienaruszalnych praw człowieka.

Fakty w sprawie były następujące. Luigi Ferrini został zatrzymany przez siły niemieckie w dniu 4 sierpnia 1944 r. i następnie deportowany do Niemiec na

¹⁹ *Distomo Massacre case*, Bundesgerichtshof, III ZR 245/98, wyrok z 26 czerwca 2003 r., ILR, t. 129, s. 556.

²⁰ *Bundesverfassungsgericht*, BVerfG, 2 BvR 1476/03, wyrok z 15 lutego 2006 r.

²¹ Wyrok z 17 września 2002 r., sygn. 6/2002, ILR, t. 129, s. 525.

²² Wyrok nr 5044, „*Rivista di Diritto Internazionale*” 2004, t. 87, s. 539; ILR, t. 128, s. 659. Zob. P. De Sena, F. De Vittor, *State Immunity and Human Rights: The Italian Supreme Court on the Ferrini Case*, „*European Journal of International Law*” 2005, t. 15, s. 89–112.

²³ Zob. K. Wierczyńska, *Relacje między odpowiedzialnością państwa a odpowiedzialnością jednostek w prawie międzynarodowym* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa jako element międzynarodowego porządku prawnego*, red. A. Kozłowski, B. Mielnik, Wrocław 2009, s. 363–379.

roboty przymusowe i pozostawał tam do 20 kwietnia 1945 r. 23 sierpnia 1998 r. L. Ferrini złożył pozew o odszkodowanie do Sądu w Arezzo, który stwierdził obowiązywanie w tej sprawie immunitetu państwa niemieckiego. Decyzję tę utrzymał Sąd Apelacyjny we Florencji i dopiero Sąd Kasacyjny zmienił rozstrzygnięcie. Powód wysuwał kilka argumentów przed sądami włoskimi. Sąd zauważył, że początkowo immunitet, będąc absolutnym, staje się coraz bardziej ograniczony. Zauważając orzecznictwo tradycyjnie, które utrzymywało immunitet państwa w podobnych sprawach, Sąd uzasadniał swoją decyzję kilkoma argumentami przedstawionymi poniżej.

Po pierwsze, Sąd Kasacyjny podkreślił, że elementem wyróżniającym badaną przez niego sprawę jest kwestia terytorialna, to jest, czyn miał miejsce na terytorium państwa forum. Dzięki temu można było odróżnić inne sprawy, m.in. omówioną wyżej sprawę *Al-Adsani*. Stąd w zakresie *locus commissi delicti* decyzja włoskiego Sądu jest zbieżna z orzeczeniem greckim w sprawie *Prefecture of Voiotia*, choć dla włoskiego Sądu nie stanowiło to decydującego argumentu, ponieważ jego zdaniem jurysdykcja uniwersalna za indywidualne przestępstwa międzynarodowe może być także rozciągnięta na roszczenia cywilne za takie przestępstwa (par. 9 i 12 wyroku).

Po drugie, deportacja skarżącego i prace przymusowe stanowią zbrodnie międzynarodowe i naruszenie norm peremptoryjnych chroniących prawa człowieka. Ogólne normy prawa międzynarodowego, które chronią wolność i godność człowieka jako prawa podstawowe i które uznają jako zbrodnie międzynarodowe zachowanie poważnie naruszające integralność tych wartości, stanowią integralną część prawa włoskiego. W związku z tym we włoskim systemie prawnym naruszenie tych norm implikuje naruszenie praw jednostki. W związku z tym Sąd zajął się odpowiedzią na pytanie, czy immunitet jurysdykcyjny może obowiązywać w odniesieniu do działań, które w międzynarodowym prawie zwyczajowym stanowią przestępstwa międzynarodowe, ponieważ podważają one uniwersalne wartości, które wykraczają poza interesy indywidualne państw. Sąd przypominał, że Zgromadzenie Ogólne ONZ w rezolucji 95-1 z 11 grudnia 1946 r. potwierdziło zasady prawa międzynarodowego zawarte w Statucie i orzeczeniu Trybunału Wojskowego w Norymberdze i zarówno deportacja, jak i roboty przymusowe zostały sklasyfikowane jako zbrodnie wojenne i tym samym przestępstwa prawa międzynarodowego. Zgodnie z orzeczeniem norymberskim z 30 września 1946 r. reguły ustanowione przed 1939 r. w regulaminie praw i zwyczajów wojny lądowej (art. 52 zakazujący nakładania obowiązków pracowniczych niezwiązanych bezpośrednio z działalnością armii okupacyjnej) nabrały statusu norm zwyczajowych. Sąd chciał w ten sposób wykazać, że działania wobec L. Ferriniego były sprzeczne z uniwersalnymi wartościami będącymi udziałem całej społeczności międzynarodowej, które znajdują swój wyraz w podstawowych zasadach międzynarodowego porządku prawnego. Mając to na względzie, Trybunał zaznaczał, że fakty sprawy świadczą o przestępstwie o takiej wadze, które wypiera immuni-

tet państwa. W tym celu Sąd powołał się na art. 40 i 41 (poważne naruszenia zobowiązań wypływających z norm peremptoryjnych) Artykułów o odpowiedzialności państw za czyn międzynarodowo bezprawny z 2001 r.²⁴ (dalej: ARSIWA) oraz na orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego do spraw byłej Jugosławii w sprawie *Furundzija*²⁵. Zdaniem Sądu Kasacyjnego obecnie konieczne jest zachowanie wartości o szczególnym znaczeniu, które doprowadziły także do zmiany w reżimie odpowiedzialności międzynarodowej państwa. Poważne naruszenia norm peremptoryjnych wymagają innej i silniejszej reakcji. W związku z tym Sąd uznał, że uznanie w sprawie immunitetu państwa stojącego w rażącej sprzeczności z tym systemem wartości byłoby oczywiście sprzeczne z systemową i spójną interpretacją międzynarodowego porządku prawnego.

Po trzecie, wpływ na zakres immunitetu Niemiec ma konstrukcja norm *ius cogens*. Przesłanki dokonane przez Niemcy stanowiły szczególnie poważne naruszenie praw podstawowych człowieka, których ochrona jest zapewniona przez normy peremptoryjne prawa międzynarodowego. Normy te, stojące na czele międzynarodowego porządku prawnego, przeważają nad wszystkimi innymi normami pochodzenia traktatowego lub zwyczajowego, a związku z tym normami dotyczącymi immunitetu państwa. Normy dotyczące immunitetu państwa muszą być interpretowane w systemowy sposób zgodnie z innymi normami. Uwzględniając postulat spójności systemu prawa, dalsze wyjątki od immunitetu mogą zostać uznane na tej podstawie, że pierwszeństwo należy przyznać normom hierarchicznie wyższym (*ius cogens*), ponieważ w tym wypadku uznanie immunitetu stanowiłoby przeszkodę dla ochrony wartości podstawowych, których zachowanie uważa się za istotne dla całej społeczności międzynarodowej. W ten sposób Sąd podkreślił nie tylko formalną wyższość norm imperatywnych, ale także materialne wartości prawa międzynarodowego, to jest, poszanowanie człowieka i godności ludzkiej. Nie oznacza to jednak (wbrew stanowisku wyrażonemu przez grecki Sąd Najwyższy), że naruszenie norm peremptoryjnych stanowi dorozumiane zrzeczenie się immunitetu.

Po czwarte, stosowny wyjątek jest również uzasadniony indywidualną odpowiedzialnością urzędników państwa dokonujących przestępstw międzynarodowych w czasie wykonywania oficjalnych czynności (zob. sprawa *Pinocheta*). Taka odpowiedzialność stanowi wyjątek od tradycyjnych reguł funkcjonalnego immunitetu, wyrażających ogólną zasadę suwerenności państwowej, a odstępstwo to musi rozciągać się na immunitet państwa *per se*, który również stanowi pochodną ogólnej zasady.

²⁴ Przyjęte przez KPM na 53. sesji w 2001 r. i przedłożone Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ, które przyjęło Artykuły do wiadomości i przekazało je uwadze rządów członków ONZ, rezolucja ZO ONZ nr 56/83 z 12 grudnia 2001 r., UN Doc. A/RES/56/83.

²⁵ *Prosecutor v. Furundzija*, wyrok Izby Procesowej z 10 grudnia 1998 r., sprawa nr IT-95-17/1-T10, par. 155.

Na tych podstawach Sąd Kasacyjny wywiódł obowiązywanie prawnomiędzynarodowego wyjątku od ogólnej reguły immunitetu państwa uzasadniającego sprawowanie jurysdykcji w sprawie. Jak można było się spodziewać, orzeczenie zostało powielone w innych sprawach przeciwko Niemcom. Między innymi powodowie w sprawie *Distomo* wszczęli postępowanie we Włoszech w celu wykonania greckiego wyroku i zajęli nieruchomości niemiecką nad jeziorem Como²⁶.

Decyzje włoskiego Sądu Kasacyjnego spotkały się ze sprzeciwem Niemiec, które ostatecznie wniosły skargę do MTS. Warto w tym miejscu dodać, że podobne sprawy (z tytułu naruszeń prawa międzynarodowego w okresie II wojny światowej) toczyły się w obrębie innych jurysdykcji. Między innymi polski Sąd Najwyższy w sprawie *Winicjusza Natonińskiego*²⁷ odrzucił pozew ze względu na immunitet państwa niemieckiego. Tak samo oddalenie skargi na podstawie immunitetu państwa w przypadkach bardziej lub mniej zbliżonych do sprawy *Ferriniego* odnotował MTS w 2012 r.²⁸

²⁶ Orzeczenie Sądu Kasacyjnego z 29 maja 2008 r., wyrok nr 14199.

²⁷ *Winicjusz N. v. Republika Federalna Niemiec – Federalny Urząd Kanclerski w Berlinie*, sygn. akt CSK 465/09, postanowienie z 29 października 2010 r.

²⁸ Austria: *Holubek v. Government of the United States of America*, Sąd Najwyższy, wyrok z 10 lutego 1961 r., *Juristische Blätter* (Wien), t. 84 (1962), s. 43; ILR, t. 40, s. 73; Belgia: *S.A. Eau, gaz, électricité et applications v. Office d'Aide Mutuelle*, Sąd Apelacyjny (Bruksela), *Pasicrisie belge*, (1957), t. 144, 2nd part, s. 88; ILR, t. 23, s. 205; *Botelberghe v. German State*, Sąd I instancji w Ghent, wyrok z 18 lutego 2000 r.; Brazylia: *Barreto v. Federal Republic of Germany*, Sąd Federalny, Rio de Janeiro, wyrok z 9 lipca 2008 r.; Kanada: *Schreiber v. Federal Republic of Germany*, [2002] Supreme Court Reports, t. 3, s. 269, par. 33–36; *Bouzari v. Islamic Republic of Iran*, Sąd Apelacyjny Ontario, (2004) Dominion Law Reports, 4th Series, t. 243, s. 406; ILR, t. 128, s. 586; Egipt: *Basionni Amrane v. John*, *Gazette des Tribunaux mixtes d’Egypte*, styczeń 1934 r., s. 108, *Annual Digest*, t. 7, s. 187; Francja: wyrok Sądu Apelacyjnego Paryża z 9 września 2002 r. oraz sprawa nr 02-45961, Sąd Kasacyjny, wyrok z 16 grudnia 2003 r., *Bull. civ.*, 2003, I, nr 258, s. 206 (sprawa *Bucherona*); sprawa nr 03-41851, Sąd Kasacyjny, wyrok z 2 czerwca 2004 r., *Bull. civ.*, 2004, I, nr 158, s. 132 (sprawa X); sprawa nr 04-47504, Sąd Kasacyjny, wyrok z 3 stycznia 2006 r. (sprawa *Grosza*) (zob. *Grosz v. France*, ETPC, wyrok z 16 czerwca 2009 skarga nr 14717/06); *Allianz Via Insurance v. United States of America* (1999), Sąd Apelacyjny, Aix-en-Provence, II Izba, wyrok z 3 września 1999 r., ILR, t. 127, s. 148; Grecja: cytowana wyżej sprawa *Margellos*; Irlandia: *McElhinney v. Williams*, Sąd Najwyższy, wyrok z 15 grudnia 1995 r., [1995] Irish Reports, t. 3, s. 382; ILR, t. 104, s. 691 (zob. *McElhinney v. Ireland* [GC], ETPC, wyrok z 21 listopada 2001 r., skarga nr 31253/96); Włochy: *FILT-CGIL Trento v. United States of America*, Sąd Kasacyjny, „Rivista di Diritto Internazionale”, t. 83, s. 1155; ILR, t. 128, s. 644; Holandia: *United States of America v. Eemshaven Port Authority*, Sąd Najwyższy, „Nederlandse Jurisprudentie”, 2001, nr 567; ILR, t. 127, s. 225; Niemcy: *Greek citizens v. Federal Republic of Germany*, Federalny Trybunał Konstytucyjny, wyrok z 26 czerwca 2003 r., III ZR 245/98, NJW 2003, s. 3488; ILR, t. 129, s. 556 (zob.

Kluczowe znaczenie dla omawianego tematu ma wyrok MTS w sprawie *Jurisdictional Immunities of the State*²⁹. Niemcy wniosły sprawę do Trybunału przeciwko Włochom, ponieważ sądy tego ostatniego państwa nie uwzględniły immunitetu Niemiec w postępowaniach cywilnych wytoczonych przez obywateli greckich i włoskich. Spory te dotyczyły poważnych naruszeń prawa międzynarodowego w latach 1943–1945, gdy Niemcy okupowały Grecję i Włochy³⁰. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości stwierdził, że akty państwa niemieckiego były bezprawne i mogą być opisane jako wykazujące kompletny brak szacunku dla elementarnych względów ludzkości³¹.

W ocenie państwa skarżącego prawem właściwym w zakresie immunitetu państwa było prawo obowiązujące w momencie popełnienia zarzucanych czynów (1943–1945), podczas gdy zdaniem Włoch prawem właściwym było prawo obowiązujące w momencie orzekania sądów włoskich (2004–2008). Trybunał stanął na stanowisku, że immunitet państwa ma zasadniczo charakter proceduralny, reguluje wykonywanie jurysdykcji w odniesieniu do danego postępowania i jest całkowicie różny od prawa materialnego, które stwierdza, czy dane postępowanie było zgodnie z prawem czy też nie³². Reguły intertemporalne stwierdzają, że prawo proceduralne stosuje się z momentu orzekania, a w tym przypadku – z okresu orzekania sądów włoskich³³.

Następnie MTS scharakteryzował działania niemieckich sił zbrojnych jako akty *de iure imperii*, mimo iż miały one charakter bezprawny. Nie wpływa na

---

cytowaną wyżej sprawę *Kalogeropoulou*); *Immunity of the United Kingdom*, Sąd Apelacyjny Schleswigu, *Jahrbuch für Internationales Recht* (1957), t. 7, s. 400; ILR, t. 24, s. 207; Nowa Zelandia: *Fang v. Jiang*, High Court, [2007] *New Zealand Administrative Reports*, s. 420, ILR, t. 141, s. 702; Serbia: wyrok Sądu I instancji w Leskovac z 1 listopada 2001 r.; Słowenia: sprawa nr *Up-13/99*, Trybunał Konstytucyjny; USA: cytowana sprawa *Letelier*; Zjednoczone Królestwo: *Littrell v. United States of America* (No. 2), Sąd Apelacyjny, [1995] *Weekly Law Reports*, t. 1, s. 82; ILR, t. 100, s. 438; *Pinochet* (No. 3); *Holland v. Lampen-Wolfe*, Izba Lordów, wyrok z 20 lipca 2000 r., [2000] WLR, t. 1, s. 1573; ILR, t. 119, s. 367; *Jones v. Saudi Arabia*, Izba Lordów, wyrok z 14 czerwca 2006 r., [2007] AC, t. 1, s. 270, ILR, t. 129, s. 629.

²⁹ *Germany v. Italy: Greece intervening*, wyrok z 3 lutego 2012 r., I.C.J. Reports 2012.

³⁰ *Ibidem*, par. 21 i 94.

³¹ *Ibidem*, par. 52. Zob. *Corfu Channel (United Kingdom v. Albania)*, wyrok z 9 kwietnia 1949 r., I.C.J. Reports 1949, s. 22; *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Merits)*, wyrok z 27 czerwca 1986 r., s. 112.

³² *Ibidem* par. 58, 77–78. Zob. również: *Arrest Warrant of 1 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)*, wyrok z 14 lutego 2002 r., I.C.J. Reports 2002, par. 60.

³³ Zob. art. 13 ARSIWA, *Island of Palmas case (Netherlands, USA)*, orzeczenie z 4 kwietnia 1928 r., UNRIAA, t. II, s. 845; *Right of Passage over Indian Territory, (Portugal v. India), (Merits)*, wyrok z 12 kwietnia 1960 r., I.C.J. Reports 1960, s. 37; *Western Sahara*, opinia doradcza z 16 października 1975 r., I.C.J. Reports 1975, par. 79.

to również fakt, że Niemcy na każdym etapie postępowania potwierdzały bezprawność swojego postępowania. W związku z tym reguły mające zastosowanie w sprawie to te odnoszące się do aktów władczych, a nie aktów *de iure gestionis*.

Włochy twierdziły, że Niemcy nie są uprawnione do immunitetu z dwóch powodów: (1) na podstawie *tort exception*, gdy czyn bezprawny miał miejsce na terytorium państwa forum, oraz (2) niezależnie od miejsca popełnienia czynu, ponieważ akty niemieckie stanowiły poważne naruszenie peremptoryjnych reguł prawa międzynarodowego, w stosunku do których nie istniały żadne alternatywne środki dochodzenia roszczeń.

W pierwszym miejscu MTS zajął się kwestią deliktu. Zdaniem Włoch prawo międzynarodowe na obecnym etapie rozwoju uwzględnia *tort exception*, nawet jeśli akt został wykonany w ramach działalności władczej. Opierały się przy tym na odpowiedniej interpretacji art. 11 konwencji bazylejskiej i art. 12 konwencji ONZ. Niemcy z kolei podnosiły, że intencją projektodawców obydwu norm nie było objęcie zakresem *tort exception* działalności sił zbrojnych. Po analizie tego wątku, a zwłaszcza *travaux préparatoires* obydwu umów i towarzyszących im dokumentów, jak również ustaw i orzeczeń krajowych, MTS stwierdził, że prawo międzynarodowe przyznaje w dalszym ciągu immunitet w przypadku działań władczych powodujących śmierć, szkodę na osobie lub mieniu dokonaną przez siły zbrojne lub inne organy państwa w toku konfliktu zbrojnego, nawet jeśli te akty miały miejsce na terytorium państwa forum³⁴.

W dalszej kolejności Włochy oparły swoją obronę na opisanych wyżej tendencjach w zakresie immunitetu państwa i podnosiły, że odmowa przyznania Niemcom immunitetu była uzasadniona szczególnym charakterem aktów stanowiących istotę roszczenia oraz okolicznościami, w których roszczenia te zostały złożone. Po pierwsze, Włochy były zdania, że akty te stanowiły poważne naruszenie zasad prawa międzynarodowego mających zastosowanie w przypadku konfliktu zbrojnego i stanowiły zbrodnie wojenne oraz zbrodnie przeciwko ludzkości. Po drugie, akty te stanowiły naruszenie norm peremptoryjnych. Wreszcie po trzecie, zdaniem Włoch skarżący nie dysponowali innymi sposobami dochodzenia roszczenia, a stąd jurysdykcja sądów włoskich była konieczna jako środek ostateczny³⁵.

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w pierwszym miejscu wytknął błąd logiczny w rozumowaniu dotyczącym wpływu ciężaru naruszenia na immunitet państwa, który można również odnieść do norm imperatywnych. Ponieważ immunitet ma charakter wstępny i decyduje o wykonywaniu suwerenności terytorialnej przez państwo, sąd krajowy musi zbadać, czy immunitet znajduje zastosowanie w sprawie, zanim (jeśli w ogóle) przejdzie do badania merytorycznego skargi. Jeżeli immunitet ma zależeć od ciężaru naruszenia praw człowieka

³⁴ *Jurisdictional Immunities*, par. 64–78.

³⁵ *Ibidem*, par. 80.

lub prawa konfliktów zbrojnych, to wówczas sąd musiałby zbadać roszczenie merytorycznie w celu stwierdzenia, czy państwo ma jurysdykcję do rozpoznania sprawy. W ten sposób immunitet państwa mógłby zostać zanegowany przez umiejętne sformułowanie roszczenia³⁶. Pomimo wagi tego argumentu Trybunał zdecydował się na zbadanie prawa zwyczajowego (zwłaszcza na podstawie orzecznictwa krajowego i ETPC, jak również ustaw krajowych i traktatów), aby potwierdzić, że na dzień dzisiejszy nie rozwinęło się ono do punktu, w którym państwo nie jest uprawnione do immunitetu w przypadku poważnych naruszeń praw człowieka lub międzynarodowego prawa humanitarnego³⁷.

Przechodząc do norm *ius cogens*, Trybunał w Hadze zaznaczył, że argument ten opiera się na założeniu o występowaniu konfliktu między normą peremptoryjną i normą prawa zwyczajowego nakazującą przyznanie immunitetu. Zdaniem Trybunału takiego konfliktu jednak nie ma, ponieważ nawet zakładając, że normy zakazujące mordowania ludności cywilnej, deportacji osób do pracy przymusowej oraz deportacji jeńców wojennych stanowią normy *ius cogens*, to te normy i normy dotyczące immunitetu państwa dotyczą innych kwestii, albowiem te ostatnie mają charakter proceduralny i nie zajmują się odpowiedzialnością na pytanie, czy postępowanie państwa obcego było zgodne z prawem czy też nie³⁸. Innymi słowy, nie może dojść do sprzeczności między normą materialną i normą proceduralną, ponieważ operują one na dwóch odrębnych płaszczyznach. Naruszenia reguł zakazujących mordowania, deportacji i robót przymusowych miały miejsce w latach 1943–1945. Zastosowanie reguł immunitetu państwa dla stwierdzenia, czy włoskie sądy mają jurysdykcję do zbadania roszczeń dotyczących tych naruszeń, nie mogą pociągać za sobą konfliktu z tymi naruszonymi regułami. Dlatego też, w opinii MTS, nie może dojść do konfliktu między normami praw człowieka i prawa humanitarnego a normami w zakresie immunitetu państwa.

Trybunał haski nie przychylił się również do argumentu, że żadna norma niemająca statusu imperatywnego nie może być stosowana, jeżeli uniemożliwia się w ten sposób wykonanie reguły peremptoryjnej. Norma *ius cogens* to taka, od której nie ma żadnych odstępstw, lecz reguły określające zakres jurysdykcji i jej wykonywania nie derogują od materialnych reguł mających charakter imperatywny. Nie ma także niczego nieodzownego w koncepcji *ius cogens*, co wymagałoby modyfikacji lub eliminacji reguł jurysdykcyjnych³⁹.

W ostatnim miejscu MTS nie przychylił się do stanowiska Włoch, zgodnie z którym rzekome niedociągnięcia w niemieckich przepisach dotyczących repa-

³⁶ *Ibidem*, par. 82.

³⁷ *Ibidem*, par. 83–91.

³⁸ *Ibidem*, par. 93–97.

³⁹ *Ibidem*, par. 92–97. Zob. *Arrest Warrant of 1 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)*, wyrok z 14 lutego 2002 r., I.C.J. Reports 2002, par. 58, 78; *Armed Activities on the Territory of Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda)*, wyrok z 3 lutego 2006 r., par. 64, 125.

racji dla włoskich ofiar uprawniają włoskie sądy do pozbawienia Niemiec immunitetu. Niemcy z kolei podnosiły, że po II wojnie światowej poczyniły poważne finansowe i inne wyrzeczenia za pomocą reparacji w serii porozumień między państwowych, na podstawie których (uwzględniając realia ekonomiczne tamtych czasów) żadne z państw alianckich nie otrzymało pełnej kompensacji za straty poniesione przez ich obywateli. Włochy w odpowiedzi wskazywały na fakt, że wiele włoskich ofiar prześladowań niemieckich do dziś nie uzyskało żadnej kompensaty.

Sędziowie podkreślili, że Niemcy wyłączyły spod zakresu regulacji krajowej w sprawie kompensacji większość roszczeń internowanych członków włoskich sił zbrojnych na tej podstawie, że jeńcy wojenni nie byli uprawnieni do kompensacji za prace przymusowe. Niemniej ogromnej większości tych osób Niemcy odmówiły statusu jeńca wojennego. W 2001 r. rząd niemiecki stwierdził, że te osoby nie były uprawnione do kompensacji, ponieważ miały prawo do statusu jeńca wojennego. Mając to na uwadze, MTS wyraził zaskoczenie i ubolewanie nad zachowaniem władz niemieckich, ponieważ te odmówiły kompensacji osobom na tej podstawie, że te były uprawnione do statusu jeńca wojennego, którego wcześniej w okresie wojny Niemcy nie uznały. Tymczasem w ocenie MTS ofiary te były uprawnione do ochrony prawnej wynikającej z prawa międzynarodowego.

Pomimo tego Trybunał haski znów podkreślił, że immunitet to przeszkoda proceduralna, które nie zmienia zastosowania norm materialnych. Uprawnienie państwa do immunitetu to kwestia zupełnie odrębna od spraw odpowiedzialności międzynarodowej państwa i ewentualnego zobowiązania do poczynienia reparacji. Ponadto nie można odnaleźć żadnej podstawy w praktyce państw, z której wywodzi się zwyczaj, by prawo międzynarodowe nadawało uprawnienie państwu do immunitetu w zależności od istnienia efektywnego alternatywnego środka zabezpieczającego dochodzenie roszczeń. Takiego warunku nie ma ani w konwencji bazylejskiej, ani w konwencji ONZ. W każdym razie zastosowanie takiego warunku byłoby wyjątkowo trudne w praktyce, kiedy roszczenia stanowią przedmiot poważnych dyskusji międzyrządowych. Niezależnie od tego MTS uznał za stosowane stwierdzić, że roszczenie osób internowanych razem z roszczeniami innych osób mogą być przedmiotem dalszych negocjacji dwóch państw w celu znalezienia rozwiązania problemu⁴⁰.

Ostatni argument włoski polegał na łączeniu wszystkich trzech poprzednich argumentów: wagi naruszeń, statusu norm naruszonych oraz braku alternatywnych dróg dochodzenia roszczeń. Trybunał również i w tym miejscu nie uznał za zasadne przychylenie się do stanowiska włoskiego. Dodał przy tym, że ważenie przez sąd krajowy z jednej strony odmiennych czynników w różnych okoliczno-

⁴⁰ *Ibidem*, par. 98–104. Zob. krytycznie: *Dissenting Opinion of Judge Yusuf, Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, wyrok z 3 lutego 2012 r., I.C.J. Reports 2012, par. 53; G. Boggero, *Without (State) Immunity, No (Individual) Responsibility*, „Goettingen Journal of International Law” 2013, t. 5, s. 377–378.

ciach, które mogłyby usprawiedliwiać sprawowanie jurysdykcji, a z drugiej interesów związanych z ochroną immunitetu, stanowiłoby podejście lekceważące istotę immunitetu państwa, który jest prawem obcego państwa. W związku z tym immunitet nie może być zależny od rezultatu procesu ważenia poszczególnych okoliczności każdej sprawy przez sąd, który ma do czynienia z immunitetem⁴¹.

Do wyroku MTS zgłoszono zdania odrębne, z których najbardziej znana jest opinia A.A. Cançado Trindade. Sędzia całkowicie nie zgodził się z Trybunałem, ponieważ prawo o immunitacie państw należy ponownie ocenić i rozważyć w świetle podstawowych wartości ludzkich, które tkwią u podstaw prawa międzynarodowego. Współczesna doktryna stopniowo i prawidłowo rozstrzyga napięcia między immunitetem państw i dostępem do sądu na rzecz tego ostatniego, zwłaszcza w przypadku przestępstw międzynarodowych. W związku z tym naruszenia norm o charakterze *iuris cogentis* powinny powodować odrzucenie roszczeń o immunitet państwowy. Działania państwa, które stanowią zbrodnie międzynarodowe, nie są aktami *de iure imperii*⁴².

Wyrok MTS wywołał różne komentarze w doktrynie, które można podzielić na aprobujące i krytyczne⁴³.

⁴¹ *Ibidem*, par. 105–106.

⁴² *Dissenting Opinion of Judge Cançado Trindade, passim*, a zwłaszcza par. 32–52, 129, 300–316.

⁴³ Przykładowo: M. Kałduński, *The Law of the State Immunity in the Case Concerning Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)*, „The Law and Practice of International Courts and Tribunals” 2014, t. 13, s. 71–75 (krytykuje proceduralny charakter immunitetu i jego konsekwencje); S. Negri, *Sovereign Immunity v. Redress for War Crimes: The Judgment of the International Court of Justice in the Case Concerning Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)*, „International Comparative Law Review” 2014, t. 16, s. 123–137 (krytykuje MTS m.in. za oddalenie powództwa wzajemnego, konserwatyzm, krótkowzroczność i zamrożenie prawa o immunitacie państw); A. Nollkaemper, *International Adjudication of Global Public Goods: The Intersection of Substance and Procedure*, „European Journal of International Law” 2012, t. 23, nr 3, s. 773 (przyjmuje za MTS proceduralny charakter immunitetu); A. Orakhelashvili, *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening) (Comment)*, „American Journal of International Law” 2012, t. 106, s. 609–616 (dyskutuje w kontekście wyroku podział działań państwa na działania *de iure imperii* i *de iure gestionis* oraz krytykuje MTS za „klasyczne” podejście do immunitetu (w tym uznania działań niemieckich za akta *de iure imperii* objęte immunitetem), zignorowanie wyjątku praw człowieka i charakterystyki *ius cogens* (w tym hierarchicznej wyższości takich reguł i odmówienia im skutku w odniesieniu do norm niższego rzędu). Z kolei H. Fox i Ph. Webb proponują trzeci model immunitetu (*procedural exclusionary plea*) obok modeli opartych na absolutnej i restryktywnej teorii immunitetu, w którym podział na prawo materialne i proceduralne jest stosowany w celu ograniczenia zakresu immunitetu i jego wpływu na kwestie prawa materialnego; H. Fox, Ph. Webb, *The Law of State Immunity*, Oxford 2013, s. 25–48.

Orzeczenie MTS jest cytowane i powielane przez niektóre sądy krajowe i międzynarodowe, a przykładem tego są wyroki Sądu Apelacyjnego Quebecu⁴⁴, Sądu Najwyższego Kanady⁴⁵ oraz ETPC⁴⁶. Ustosunkowały się do niego również organy państwa włoskiego. Włoski Sąd Kasacyjny w wyroku nr 32139/2012 z 9 sierpnia 2012 r. uchylił wcześniejszą decyzję zobowiązującą Niemcy do wypłaty odszkodowań. Natomiast włoski ustawodawca przyjął ustawę nr 5 z 14 stycznia 2013 r. implementującą konwencję ONZ do krajowego porządku prawnego oraz stanowiącą podstawę do wykonania orzeczenia MTS. Artykuł 3 ust. 1 nakazywał sędziom włoskim odmówienia jurysdykcji w toczących się sprawach, jeżeli MTS tak nakazał Włochom, a ust. 2 zawierał normę zezwalającą na wznowienie procesu, jeżeli zapadłe tam orzeczenia były sprzeczne z wyrokiem Trybunału haskiego. Sąd we Florencji nabrał jednak poważnych wątpliwości i zwrócił się do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem o zbadanie konstytucyjności powyższych przepisów, zwłaszcza w świetle art. 24 Konstytucji Włoch, zgodnie z którym każdy może wnieść sprawę do sądu w celu ochrony swoich praw na podstawie prawa cywilnego lub administracyjnego. Innymi słowy, w istocie pytanie dotyczyło zgodności wyroku MTS z prawem do sądu. Włoski Sąd Konstytucyjny w wyroku 238/2014 z 22 października 2014 r. skrytykował orzeczenie MTS oraz stwierdził niezgodność – w kontekście immunitetu państwa – ustawy krajowej nr 5 oraz ustawy ratyfikującej Kartę ONZ (art. 94, obowiązek wykonania wyroków MTS) z Konstytucją Włoch. Stwierdził nadto, że międzynarodowe prawo zwyczajowe o immunitacie państwa nie ma zastosowania we włoskim porządku prawnym w przypadku zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości.

Włoski Sąd Konstytucyjny nie zakwestionował samego rozumowania MTS i rekonstrukcji normy zwyczajowej. Sędzia krajowy musi stosować i interpretować prawo międzynarodowe tak jak je stosują sądy międzynarodowe. Natomiast jego zadaniem jest zbadanie zgodności prawa międzynarodowego z konstytucją, to jest: (1) normy odzwierciedlającej prawo zwyczajowe, automatycznie inkorporowane do prawa krajowego (art. 10 Konstytucji); (2) ustawy ratyfikującej KNZ nr 848 z 1957 r. oraz (3) ustawy nr 5 z 2013 r. W ocenie włoskiego TK prawa podstawowe są niezienne. Artykuł 10 Konstytucji inkorporuje prawo zwyczajowe, lecz nie to, które narusza zasady podstawowe i nienaruszalne prawa. Ograniczenie w dostępie do sprawiedliwości może mieć uzasadnienie tylko na podstawie innej konstytucyjnej wartości. W tym wypadku tak nie jest, ponieważ

⁴⁴ *Islamic Republic of Iran v. Hashemi*, Kanada, Sąd Apelacyjny, Prowincja Quebec, 15 sierpnia 2012 r., QCCA, t. 2012, s. 1449, par. 46–55.

⁴⁵ *Kazemi Estate v. Islamic Republic of Iran*, 10 października 2014 r., sprawa nr 35034, [2014] SCR, t. 3, s. 176. Zob. Ch. Cornell, *Kazemi Estate v. Islamic Republic of Iran and the Doctrine of State Immunity under Canadian Law*, „Law and Business Review of the Americas” 2015, t. 21, nr 4, s. 411–424.

⁴⁶ *Jones and Others v. The United Kingdom*, ETPC, 14 stycznia 2014 r., skargi nr 34356/06 i 40528/06, par. 88–94, 198.

takie ograniczenie musi być związane – materialnie, a nie tylko formalnie – z suwerenną funkcją suwerennego państwa poprzez typowe wykonywanie uprawnień rządowych. Tymczasem art. 2 i 24 Konstytucji przyjmują zasadę immunitetu państwa od jurysdykcji sędziów włoskich w celu ochrony funkcji uprawnień rządowych. Immunitet nie może jednak chronić także aktów, które nie mają związków z typowym wykonywaniem uprawnień publicznych, a które są wyraźnie uznawane i przyjmowane jako bezprawne i pogwałcające nienaruszalne prawa i które są – mimo jawnej bezprawności – pozbawione jakiegokolwiek sądowego środka (co potwierdził również MTS w stosunku do postępowania Niemiec). Ponieważ ofiary przestępstw w sprawach włoskich nie mają sądowego środka do dochodzenia naruszeń ich fundamentalnych praw, a prawa człowieka zajmują centralne miejsce w Konstytucji, to poświęcenie dwóch podstawowych zasad konstytucyjnych [art. 2 (uznanie i zagwarantowanie nienaruszalnych praw człowieka) oraz art. 24 (prawo do sądu)] jest wysoce nieproporcjonalne do celu niewkroczenia w uprawnienia rządowe obcego państwa. Taka konkluzja jest nieodrzeczna, kiedy – jak w obecnej sprawie – uprawnienia rządowe doprowadziły do dokonania aktów, które są kwalifikowane jako zbrodnie wojenne oraz zbrodnie przeciwko ludzkości gwałcające nienaruszalne prawa człowieka. Akty takie nie wchodzą w zakres legalnego wykonywania funkcji rządowych⁴⁷. W ten sposób Sąd Konstytucyjny przyjął, że zbrodnie międzynarodowe nie mogą być kwalifikowane jako akty *de iure imperii*. Ponadto stwierdził, że w pewnym zakresie immunitet państwa jest nie do pogodzenia z wartościami wyrażonymi w Konstytucji Włoch. Sprawę rozpatrzył z perspektywy prawa wewnętrznego i formalnie nie zakwestionował norm prawa międzynarodowego i decyzji MTS. Zajął się kwestią zgodności immunitetu państwa z Konstytucją. Jest to istotna uwaga pozwalająca na odróżnienie wyroku Sądu Konstytucyjnego od orzeczenia Sądu Kasacyjnego w sprawie *Ferriniego*, gdyż ten ostatni ustalił odmienną od wyroku MTS treść prawa międzynarodowego, podczas gdy Sąd Konstytucyjny stwierdził sprzeczność prawa międzynarodowego – tak jak ustalił MTS – z Konstytucją, nie kwestionując przy tym treści norm prawa międzynarodowego.

Trend potwierdzający ograniczenie immunitetu państwa nadal występuje w orzecznictwie. Jednym z ostatnich przykładów jest orzeczenie Sądu Najwyższego Zjednoczonego Królestwa⁴⁸. Pani Janah i pani Benkharbouche (obywatelki Maroka) pracowały odpowiednio w ambasadach Libii i Sudanu w Londynie jako pomoce domowe. Zostały zwolnione z pracy i złożyły skargę do sądu z tytułu naruszenia prawa europejskiego, kontraktu oraz prawa krajowego. Apelacyjny

⁴⁷ *Ibidem*, par. 3.4.

⁴⁸ *Benkharbouche v. Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs*, 18 października 2017 r., sprawa nr UKSC 2015/0063. Zob. A. Sanger, *State Immunity and the Right of Access to a Court under the EU Charter of Fundamental Rights*, „International and Comparative Law Quarterly” 2016, t. 65, nr 1, s. 213–228.

Trybunał Pracy stwierdził, że stosowne przepisy ustawy o immunitacie państwa z 1978 r. są sprzeczne z art. 47 Karty praw podstawowych oraz art. 6 ust. 1 EKPC. Jego decyzję utrzymał Sąd Najwyższy, stwierdzając, że w międzynarodowym prawie zwyczajowym obce państwo posiada immunitet, jeżeli roszczenie jest oparte na akcie suwerennym. To, czy zatrudnienie skarżącego stanowi suwerenny akt, zależy od charakteru stosunków na linii pracodawca–pracownik, a to z kolei zależy w pierwszym miejscu od funkcji, które pracownik ma wykonywać. Zatrudnienie w pracach czysto domowych w misji dyplomatycznej jest aktem prywatnym, a nie aktem suwerennym. Takie podejście jest zgodne ze stanowiskiem orzecznictwem USA, Francji i ETPC. Działalności niewładczej nie przysługuje immunitet i stąd jego przyznanie jest sprzeczne z prawem do sądu gwarantowanym w prawie europejskim. Treść powyższego uzasadnienia wskazuje na to, że Sąd Najwyższy pośrednio przyjął, że reguły immunitetu państwa mogą być sprzeczne z prawem do sądu.

3.2. Argumenty na rzecz utrzymania immunitetu w przypadku naruszeń podstawowych praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego.

Argumentacja zawarta poniżej (pkt 3.2. i 3.3.) została wywiedziona i oparta na analizie orzeczeń już przywołanych oraz cytowanych i poniżej zaprezentowanych wypowiedzi doktrynalnych⁴⁹. Na ich podstawie argumenty na rzecz zachowania immunitetu są następujące:

- Immunitet państwa realizuje legitymizowane cele. Spełnia funkcję ochronną (suwerenności państwowej i równości państw, aktów państwa za granicą) oraz funkcję zabezpieczającą przyjazne stosunki między państwami. Celem immunitetu nie jest obstrukcja prawnie chronionych interesów podmiotów niepaństwowych, niezaspokajanie roszczeń jednostek ani naruszanie praw człowieka. Immunitet państwa to naturalna i nieodzowna część systemu prawa międzynarodowego.
- Niekiedy wysuwa się argument o zmianach paradygmatu w prawie międzynarodowym i przesunięciu akcentu z suwerenności państwowej na prawa człowieka i ochronę godności ludzkiej. Prawo międzynarodowe nie chroni jednak jednych wartości kosztem innych, lecz domaga się realizacji wszystkich wartości prawnie chronionych⁵⁰.

⁴⁹ A. Orakhelashvili, *State Immunity and Hierarchy of Norms: Why the House of Lords Got It Wrong*, „European Journal of International Law” 2008, nr 5, s. 955–970; *idem*, *Jurisdictional Immunities*, *op. cit.*, s. 609–616; M. Krajewski, Ch. Singer, *Should Judges be Front-Runners? The ICJ, State Immunity and the Protection of Fundamental Human Rights*, „Max Planck Yearbook of United Nations Law” 2012, t. 16, s. 16–34; J. Sutor, *Immunitet państwa*, Warszawa 2011; S. Talmon, *Jus Cogens after Germany v. Italy: Substantive and Procedural Rules Distinguished*, „Leiden Journal of International Law” 2012, t. 25, nr 4, s. 979–1002, wraz z cytowaną literaturą.

⁵⁰ *Joint Separate Opinion of Judges Higgins, Kooijmans and Buergenthal, Arrest Warrant of 1 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)*, wyrok z 14 lutego 2002 r., I.C.J. Reports 2002, par. 79.

- Immunitet państwa – razem z doktryną *forum non conveniens* – ma charakter porządkujący; prowadzi do eliminacji ewentualnej jurysdykcji konkurencyjnej, gdzie skarżący mógłby wybierać forum, na którym łatwiej dochodziłby swojego roszczenia z większą szansą na uzyskanie wyższego odszkodowania.
- Odmówienie immunitetu państwa w powyższych sprawach, gdzie praktyka i stanowiska państw potwierdzają immunitet w przypadku działań sił zbrojnych, przeczy woli państw oraz konsensualnej naturze prawa międzynarodowego i konsekwentnie podważa suwerenność państwową.
- Zwyczaj dotyczący wyjątku od zasady immunitetu jurysdykcyjnego w przypadku poważnego naruszenia praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego jest obecnie co najwyżej na etapie kształtowania się (kryształizacji). Decyzje w sprawie *Distomo czy Ferrini* można postrzegać jako krok w tym kierunku, lecz nadal jest to krok niewystarczający. Praktyka konieczna do przyjęcia, że obowiązuje tego rodzaju norma prawa międzynarodowego, musiałaby być powszechna, a taka obecnie nie jest. Praktyce tej musi nadto towarzyszyć przekonanie, że jest ona prawem, a czego obecnie też nie można stwierdzić. Państwa w sądach obcych często powołują się na immunitet. Stąd też nie można na gruncie prawa międzynarodowego uznać, że immunitet jurysdykcyjny państwa jest wyłączony w przypadku poważnych naruszeń praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego.
- Immunitet ma charakter proceduralny i w związku z tym nie wchodzi w konflikt z normami materialnymi, w tym normami z zakresu ochrony praw człowieka i prawa humanitarnego. Obydwa zestawy norm operują na dwóch innych płaszczyznach.
- Immunitet państwa nie jest w związku z tym sprzeczny z normami *ius cogens*. Naruszenie takiej normy nie oznacza automatycznego pozbawienia państwa-sprawcy lub jego urzędników immunitetu wynikającego z międzynarodowego prawa zwyczajowego. Ponadto reguła o immunitecie nie zezwalała na dokonywanie naruszeń praw człowieka czy międzynarodowego prawa humanitarnego, w tym norm o charakterze peremptoryjnym. Treścią prawa o immunitecie państw nie jest zgoda na dokonywanie czynów sprzecznych z prawami człowieka lub międzynarodowym prawem humanitarnym czy też jakakolwiek legalizacja takiego postępowania. Immunitet państwa pochodzi od podstawowej zasady suwerennej równości i jego celem jest ochrona suwerenności państw i zachowanie między nimi przyjaznych stosunków.
- Immunitet państwa nie stanowi immunitetu od odpowiedzialności międzynarodowej. Nie wpływa na to brak alternatywnych metod dochodzenia odpowiedzialności.
- Sądowa ingerencja w proces odszkodowań po II wojnie światowej kwestionowałaby powojenny system regulacji finansowych przyjętych między państwami. Immunitet państwa zapobiega więc kontestowaniu porozumień między państwowymi.

- Utrzymanie immunitetu państwa ma dla Rzeczypospolitej Polskiej pośredni pozytywny skutek, jako że pozwala na silniejsze i pewniejsze powołanie się na immunitet przed sądami obcymi, a zwłaszcza sądami amerykańskimi. Przykładowo, w sprawie *Garb v. Poland*⁵¹ powodowie byli zdania, że pozwani dokonali wywłaszczenia mienia powodów w ramach polityki prowadzonej po II wojnie światowej, której celem było skłonienie obywateli polskich pochodzenia żydowskiego do opuszczenia Polski⁵². Sądy amerykańskie odrzuciły pozew ze względu na immunitet państwa polskiego (*Amicus Curiae* korzystny dla pozwanych złożył Departament Stanu USA). Utrzymanie immunitetu państwa w sądach polskich powinno korzystnie wpływać na polskie wnioski o uwzględnienie immunitetu w obcych sądach.

3.3. Argumenty na rzecz odmówienia immunitetu w przypadku naruszeń podstawowych praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego.

Mając na uwadze orzecznictwo i poglądy doktrynalne, można wysunąć następujące argumenty przemawiające przeciwko utrzymaniu immunitetu w rzeczonych sprawach:

- O rezygnacji z teorii immunitetu absolutnego na rzecz immunitetu ograniczonego zdecydowały przesłanki życia gospodarczego i konieczność zapewnienia sprawiedliwości drugiej stronie umowy prywatnoprawnej zawartej na terytorium państwa forum. Brak możliwości dochodzenia roszczeń przez tę stronę zaczęto uważać po prostu za nieodpowiednie i niesprawiedliwe. W kontekście naruszeń praw człowieka i prawa humanitarnego stanowiących normy peremptoryjne można budować analogiczny argument i twierdzić, że na skutek zmian aksjologicznych i strukturalnych w prawie międzynarodowym (m.in. przejście z bilateralnego układu praw i obowiązków do układu hierarchicznego, hierarchizacja norm i powstanie kategorii *ius cogens*, wprowadzenie odpowiedzialności jednostek) nie można dalej utrzymywać immunitetu w przypadku naruszeń podstawowych praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego na terytorium państwa forum, gdyż inaczej mamy do czynienia z niesprawiedliwością. Jak stwierdza jeden z sędziów Trybunału Haskiego, prawo międzynarodowe wkroczyło w okres, w którym nie służy ono wyłącznie interesom państw, ale sięga poza nie i ich zaściankowe obawy, do interesów ludzkości i dobrobytu całej planety. W podjęciu tych problemów, które przekraczają indywidualne prawa i obowiązki państw toczących spór, prawo międzynarodowe musi spojrzeć ponad reguły proceduralne zaprojektowane wyłącznie na potrzeby sporów

⁵¹ USA, Sąd Apelacyjny, 2. okręg, wyrok z 3 marca 2006 r., F. 3d, t. 440, s. 579.

⁵² O skandalicznym uzasadnieniu pierwszego pozwu zob. szerzej: J. Barcz, B. Jałowicki, J. Kranz, *Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998–2000 w sprawie świadceń za pracę przymusową*, Warszawa 2004, s. 23, przypis 7.

między stronami⁵³. Interes ochrony praw człowieka oraz interesy społeczności międzynarodowej wymagają, aby sprawcy najcięższych przestępstw oraz państwa odpowiedzialne za naruszenie norm peremptoryjnych nie uniknęły odpowiedzialności. Immunitet państwa reprezentujący suwerenność państwową powinien ustąpić przed prawami człowieka reprezentującymi interesy społeczności międzynarodowej jako całości. Przeszarżała i historyczna konstrukcja suwerenności państwowej nieuwzględniająca rozwoju prawa międzynarodowego musi ustąpić przed ochroną godności ludzkiej i penalizacją najcięższych przestępstw. Zasadnicze znaczenie ma ochrona jednostki i jej praw w starciu z suwerennością.

- Immunitet państwa uniemożliwia skuteczną ochroną praw człowieka i stanowi barierę w pociąganiu osób i państw naruszających prawa człowieka do odpowiedzialności w przypadku czynów mających miejsce na terytorium państwa forum.
- Immunitet państwa jest spreczny z normami *ius cogens* chroniącymi podstawowe prawa człowieka. Spreczny jest z peremptoryjnym zakazem dokonywania zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych. Normy hierarchicznie wyższe, jakimi są normy *ius cogens*, eliminują z systemu prawa międzynarodowego reguły niższego rzędu z nimi sprzeczne, które uniemożliwiają realizację i ochronę tych norm. Z konfliktem norm mamy do czynienia, gdy zastosowanie jednej normy uniemożliwia wykonanie innej. W opinii odrębnej sześciu sędziów ETPC w sprawie *Al-Adsani* stwierdzono: *podstawową cechą charakterystyczną reguły ius cogens jest to, że (...) przeważa ona nad jakąkolwiek inną regułą, która nie cieszy się takim statusem. W przypadku konfliktu między regułą ius cogens i jakąkolwiek inną regułą przeważa pierwsza z nich. Konsekwencją tego jest to, że norma sprzeczna jest nieważna lub w każdym razie nie powoduje skutków prawnych, które są sprzeczne z treścią normy peremptoryjnej. (...) W związku z tym akceptacja peremptoryjnego charakteru zakazu tortur pociąga za sobą to, że państwo rzekomo go naruszające nie może powołać się na hierarchicznie niższą regułę (w tej sprawie, reguły o immunitecie państw) w celu uniknięcia konsekwencji bezprawności jego działań. W okolicznościach sprawy Kuwejt nie może ważne zasłonić się regułami o immunitecie państw w celu uniknięcia postępowania w związku z poważnym zarzutem tortur wniesionym do zagranicznej jurysdykcji; sądy tej jurysdykcji (Zjednoczone Królestwo) nie mogą zaakceptować wniosku o immunitet lub powołać się na niego ex officio, aby odmówić skarżącemu rozszkolenia jego sprawy o tortury. Z powodu wzajemnych zależności reguły ius cogens o zakazie tortur oraz reguł o immunitecie państw proceduralna przeszkoda immunitetu państw jest auto-*

⁵³ *Seperate Opinion of Vice-President Weeramantry, Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, wyrok z 25 września 1997 r., I.C.J. Reports 1997, s. 118 (wypowiedź w kontekście podziału na zobowiązania *inter partes* i *erga omnes*).

matycznie zniesiona, ponieważ reguły te, jako że wchodzą w konflikt z regułą hierarchicznie wyższą, nie wywołują żadnych skutków prawnych⁵⁴.

- Normy *ius cogens* o charakterze materialnym wytwarzają pochodne normy proceduralne również o tym charakterze. Lord Hoffmann w sprawie *Jonesa* (2007) rozważał bez pozytywnego rezultatu, czy peremptoryjny charakter zakazu tortur wygenerował dodatkową proceduralną regułę o charakterze *iuris cogentis*, która uprawniałaby, a nawet wymagałaby od państw podjęcia jurysdykcji w sprawie. Natomiast zdaniem Międzyparyskiego Trybunału Praw Człowieka, prawo do sądu przekształca się na obecnym etapie rozwoju prawa międzynarodowego w normę peremptoryjną, gdy dochodzi się konsekwencji prawnych naruszenia norm *ius cogens*⁵⁵. W efekcie reguły sprzeczne z peremptoryjnym (w takim przypadku) prawem do sądu nie wywołują skutków prawnych.
- Odmówienie immunitetu w sprawach takich jak *Ferrini* neutralizuje zarzut, że prawo międzynarodowe nie przewiduje w każdym przypadku skutecznego środka prawnego (*ubi societas ibi remedium*), szczególnie w sytuacji takiej, w jakiej znaleźli się internowani przez Niemcy włoscy członkowie sił zbrojnych (brak współpracy i odszkodowania ze strony Niemiec). Gdyby przyjąć odwrotnie, tak jak to uczynił MTS, państwo-sprawca będzie mogło uchylać się od odpowiedzialności. W takiej sytuacji nie będzie możliwe zaspokojenia roszczenia i tym samym doprowadzi się do odmowy sprawiedliwości (*denial of justice*).
- Zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości nie mogą stanowić aktów *de iure imperii*. Względnie, stanowią trzecią kategorię działań państwa (obok aktów *de iure imperii* i *de iure gestionis*), które nie są objęte immunitetem.
- Dokonanie zbrodni wojennych lub zbrodni przeciwko ludzkości oznacza do rozumiane zrzeczenie się immunitetu.
- Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości przyjął proceduralny charakter immunitetu i stwierdził jego obowiązywanie w przypadku czynów takich jak działania niemieckie w sprawie *Ferriniego*. Podział ten bywa krytykowany w literaturze przedmiotu. Ma on charakter sztuczny, a w przypadku osób fizycznych zapewnia bezkarność. Prawo międzynarodowe nie zna podziału na normy materialne/proceduralne na wzór prawa krajowego, każda reguła międzynarodowego porządku prawnego może być sprzeczna z inną, a stąd przenoszenie konstrukcji i struktur prawa krajowego na poziom międzynarodowy jest kontrowersyjne. Nie jest zatem konieczne poszukiwanie dodatkowej proceduralnej normy peremptoryjnej. Poza tym uzasadnienie MTS

⁵⁴ *Joint Dissenting Opinion of Judges Rozakis and Caflisch Joined by Judges Wildhaber, Costa, Cabral Barreto and Vajić, Al-Adsani v. The United Kingdom*, wyrok z 21 listopada 2001 r., skarga nr 35763/97, par. 1, 3.

⁵⁵ *Sprawa Goiburú et al. v. Paraguay*, Międzyparyski Trybunał Praw Człowieka, wyrok z 22 września 2006 r., Series C, No. 153, par. 131, *Dissenting Opinion of Judge Cançado Trindade*, op. cit., par. 205–213.

nie przekonuje w żadnym razie, dlaczego norma proceduralna nie może być sprzeczna z normą materialną. Powoduje niepożądany skutek, to jest bezkarność *de facto* za naruszenia podstawowych praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego. Przestępstwa takie jak zbrodnie wojenne, czy to z racji charakteru peremptoryjnego, czy z powodu swojego przerażającego charakteru, nie mogą stanowić aktów *de iure imperii* lub aktów suwerennych, a w związku z tym kreowanie podziału na normy materialne/proceduralne nie może prowadzić do uniknięcia odpowiedzialności. Dla takich działań immunitet nie powinien być z zasady dostępny, a budowane różnice między normami prawa międzynarodowego nie mogą zmieniać tego stanowiska.

- Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości – jak się wydaje – był świadomy faktu, że wprowadzając podział na normy proceduralne i materialne, zostawił otwartą furtkę do odmiennego orzeczenia w przyszłości. Skoro bowiem immunitet ma charakter proceduralny, a jego treść zmienia się (1945 r. – immunitet absolutny, 2012 r. – immunitet restryktywny), to w przyszłości jego treść może ulec dalszemu ograniczeniu i w konsekwencji może dojść do przyznania jurysdykcji państwu forum za naruszenia podstawowych praw człowieka i prawa humanitarnego na jego terytorium niezależnie od tego, że dokonały tego siły zbrojne. Być może taka norma (brak immunitetu) jest w procesie krystalizacji i zastąpi wkrótce normę ustaloną przez MTS w 2012 r. Być może po sześciu latach od wyroku MTS taka norma już obowiązuje. Osoby pokrzywdzone mogą liczyć na ewentualną zmianę stanu prawnego, a zainteresowane państwa mogą dążyć do zmiany praktyki (*usus*) i wyrażać odmienne przekonanie co do treści reguły o immunitecie państw.
- Immunitet państwa jako norma proceduralna blokuje rozstrzygnięcie sprawy na rzecz innego właściwego forum. Możliwe jest też – jak wskazuje MTS – podjęcie negocjacji z państwem-sprawcą. Co jednak w sytuacji, gdy państwo-sprawca blokuje dochodzenie roszczeń przed własnymi sądami lub odmawia w taki czy inny sposób zaspokojenia roszczeń poszkodowanych? Dla ofiar sprawy sąd państwa forum stanowi jedyną możliwość uzyskania sprawiedliwości. W takich okolicznościach immunitet efektywnie blokuje prawo do sądu i realizację odpowiedzialności państwa-sprawcy za przestępstwa międzynarodowe. Twierdzenie wówczas, że prawo międzynarodowe zakazuje dokonywania przestępstw międzynarodowych nie ma dla ofiar państwa żadnego znaczenia. Stanowi w najlepszym razie martwą literę prawa, które nie znajduje rzeczywistego zastosowania w praktyce. Z kolei opieka dyplomatyczna – w takim czy innym przypadku – nie stanowi odpowiedniego remedium, jako że nie jest to środek rozstrzygania sporów. Jest to dyskrecyjne uprawnienie państwa i jego efektywność zależy od drugiej strony i jej chęci wypłaty odszkodowań⁵⁶.

⁵⁶ Zob. L. McGregor, *Torture and State*, *op. cit.*, s. 908–911.

- Wskazuje się, że odmówienie immunitetu państwa w przypadku poważnego naruszenia praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego może mieć niekorzystne dla Rzeczypospolitej Polskiej skutki, ponieważ pozwala powołać się na orzecznictwo polskie przed sądami obcymi jako argument na rzecz braku immunitetu Rzeczypospolitej Polskiej, szczególnie przez osoby dochodzące roszczeń z tytułu nacjonalizacji i wywłaszczenia mienia po II wojnie światowej. W tym miejscu można podnieść jeden istotny argument, który jednak może zostać pominięty w obcych sądach, a mianowicie, w przeciwieństwie chociażby do spraw *Distomo* i *Ferrini*, czyny polskie nie miały miejsca na terytorium państwa forum (obcego sądu). Tymczasem jednym z istotnych elementów *human rights exception* jest to, że może on być zastosowany jedynie przez sąd państwa forum.

4. Jako podsumowanie należy przedstawić sformułowane poniżej wnioski.

- Immunitet państwa zajmuje istotne miejsce w prawie międzynarodowym. Wywodzi się on z zasady suwerennej równości państw, która jest jedną z podstawowych zasad międzynarodowego porządku prawnego.
- Prawo o immunitacie państwa to zespół norm zwyczajowych, które podlegają ewolucji zgodnie z praktyką państw oraz rozwojem prawa międzynarodowego, a zwłaszcza praw człowieka.
- Na dziś orzecznictwo sądów i trybunałów międzynarodowych i krajowych przychyliła się w większości do stanowiska, że w przypadku roszczenia złożonego w sądzie państwa forum z tytułu zbrodni wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości państwu obcemu przysługuje immunitet państwa, który wyłącza jurysdykcję sądów krajowych.
- W prawie międzynarodowym występuje silna tendencja do tego, by ograniczyć przedmiotowo immunitet państwa i wyłączyć spod jego zakresu roszczenia złożone w sądzie państwa forum z tytułu zbrodni wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości przeciwko państwu obcemu, o ile zbrodnie te miały miejsce na terytorium państwa forum.
- W związku z tym reguła przedstawiona w pkt 3 może ulec zmianie, zwłaszcza dlatego, że Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości przyjął, iż immunitet ma charakter proceduralny i podlega ocenie każdorazowo w dniu orzekania w sprawie. Dlatego w przyszłości możliwe będzie rozstrzyganie spraw związanych z dokonaniem zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości przez sądy państwa forum.

Bibliografia

Barcz J., Jałowicki B., Kranz J., *Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998–2000 w sprawie świadceń za pracę przymusową*, Warszawa 2004.

- Bianchi A., *Denying State Immunity to Violators of Human Rights*, „Austrian Journal of Public International Law” 1993–1994, t. 46.
- Bröhmer J., *State Immunity and the Violation of Human Rights*, Hague 1997.
- Crawford J., *International Law and Foreign Sovereigns: Distinguishing Immune Transactions*, „British Yearbook of International Law” 1984, t. 54, <https://doi.org/10.1093/bybil/54.1.75>.
- Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014.
- Damian H., *Staatenimmunität und Gerichtszwang*, Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo 1985.
- Flauss J.F., *La compétence civile universelle devant la Cour européenne des droit de l’homme*, „Revue trimestrielle de droits de l’homme” 2003, t. 53.
- Fox H., *The Law of the State Immunity*, Oxford 2008.
- Fox H., Webb Ph., *The Law of State Immunity*, Oxford 2013, <https://doi.org/10.1093/law/9780199647064.001.0001>.
- Janczarek S., *Immunitet jurysdykcyjny państwa a bezwzględnie obowiązujące normy prawa międzynarodowego*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 12.
- Kałuński M., *Immunitet państwa a systemowy charakter prawa międzynarodowego* [w:] *Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, red. R. Kwiecień, Lublin 2015.
- Kałuński M., *Immunitet państwa. Nowe tendencje i wyzwania* [w:] *Ewolucja immunitetów mających swoje źródło w prawie międzynarodowym*, red. I. Skomerska-Muchowska, Łódź 2014.
- Kałuński M., *The Law of the State Immunity in the Case Concerning Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)*, „The Law and Practice of International Courts and Tribunals” 2014, t. 13, <https://doi.org/10.1163/15718034-12341270>.
- Karagiannakis M., *State Immunity and Fundamental Human Rights*, „Leiden Journal of International Law” 1998, t. 11, <https://doi.org/10.1017/s0922156598000028>.
- Kokott J., *Mißbrauch und Verwirkung von Souveränitätsrechten bei gravierenden Völkerrechtsverstößen* [w:] *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung*, red. U. Beyerlin et al., Festschrift für Rudolf Bernhardt, Berlin 1995, https://doi.org/10.1007/978-3-642-57785-7_10.
- Krajewski M., Singer Ch., *Should Judges be Front-Runners? The ICJ, State Immunity and the Protection of Fundamental Human Rights*, „Max Planck Yearbook of United Nations Law” 2012, t. 16.
- Kwiecień R., *Wprowadzenie. Prawo międzynarodowe jako system prawa* [w:] *Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, red. R. Kwiecień, Lublin 2015.
- Lauterpacht H., *The Problem of Jurisdictional Immunities of Foreign States*, „British Yearbook of International Law” 1951, t. 28.
- Maierhöfer C., *EGMR als Modernisierer des Völkerrechts?*, „Europäische Grundrechte-Zeitschrift” 2002.
- McGregor L., *Torture and State Immunity: Deflecting Impunity, Distorting Sovereignty*, „European Journal of International Law” 2007, t. 18, nr 5, <https://doi.org/10.1093/ejil/chm048>.

- Negri S., *Sovereign Immunity v. Redress for War Crimes: The Judgment of the International Court of Justice in the Case Concerning Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)*, „International Comparative Law Review” 2014, t. 16, <https://doi.org/10.1163/18719732-12341273>.
- Nollkaemper A., *International Adjudication of Global Public Goods: The Intersection of Substance and Procedure*, „European Journal of International Law” 2012, t. 23, nr 3, <https://doi.org/10.1093/ejil/chs041>.
- Orakhelashvili A., *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening) (Comment)*, „American Journal of International Law” 2012, t. 106, <https://doi.org/10.5305/amerjintlaw.106.3.0609>.
- Orakhelashvili A., *State Immunity and Hierarchy of Norms: Why the House of Lords Got It Wrong*, „European Journal of International Law” 2007, t. 18, nr 5, <https://doi.org/10.1093/ejil/chm049>.
- Pingel-Lenuzza I., *Droit d'accès aux tribunaux et exception d'immunité: la Cour de Strasbourg persiste*, „Revue générale de droit international public” 2002, t. 106, nr 4.
- Rau M., *After Pinochet: Foreign Sovereign Immunity in Respect of Serious Human Rights Violations – The Decision of the European Court of Human Rights in the Al-Adsani Case*, „German Law Journal” 2002, t. 3, nr 6.
- Reimann M., *A Human Rights Exception to Sovereign Immunity: Some Thoughts on Prinz v. Federal Republic of Germany*, „Michigan Journal of International Law” 1995, t. 16.
- de Sena P., de Vittor F., *State Immunity and Human Rights: The Italian Supreme Court on the Ferrini Case*, „European Journal of International Law” 2005, t. 15, <https://doi.org/10.1093/ejil/chi104>.
- Sutor J., *Immunitet państwa*, Warszawa 2011.
- Talmon S., *Jus Cogens after Germany v. Italy: Substantive and Procedural Rules Distinguished*, „Leiden Journal of International Law” 2012, t. 25, nr 4, <https://doi.org/10.1017/s0922156512000532>.
- Tams C., *Schwierigkeiten mit dem Jus Cogens*, „Archive des Völkerrechts” 2002, t. 40, <https://doi.org/10.1628/0003892024224022>.
- de Vattel E., *Prawo narodów czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i spraw narodów i monarchów*, t. 1, Warszawa 1958.
- Watts A., *Oppenheim's International Law*, red. R. Jennings, t. I, Oxford 1996.
- Wierczyńska K., *Relacje między odpowiedzialnością państwa a odpowiedzialnością jednostek w prawie międzynarodowym* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa jako element międzynarodowego porządku prawnego*, red. A. Kozłowski, B. Mielnik, Wrocław 2009.
- Wyrozumsk A., *Polskie sądy wobec immunitetu państwa obcego*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 3.
- Yang X., *State Immunity in International Law*, Cambridge 2012, <https://doi.org/10.1017/cbo9781139016377>.
- „Yearbook of the International Law Commission” 1980, t. II, cz. 2, <https://doi.org/10.18356/7333aec1-en>.